

ERZURUM GÜMRÜK HAMAMI'NİN ÖNCESİ VE SONRASI

Sahure ÇINAR*

ÖZET

Osmanlı döneminde Erzurum'da yapılmış hamamlardan biri olan Gümrük Hamamı; XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş ve 1113 H.- 1717 M. yılında Hacı Derviş İbrahim tarafından inşa edilen Gümrük Camii'ne vakfedilmiştir. Klâsik Osmanlı hamam plânında, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bir yapıdır. Hamam, Erzurum VGM¹ tarafından 07. 05. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiş ve 2005–2006 yılında VGM tarafından onarılmıştır. Orijinal malzeme kullanılmadan restore ettirilen hamamın soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan kısmı aslına uygun olarak yenilenmiştir.

HISTORY OF ERZURUM GÜMRÜK HAMMAM

Abstract

One of the Ottoman hammams in Erzurum, Gümrük Hammam was built in the early 18th century and dedicated to Gümrük Mosque, which had been built by Hacı Derviş İbrahim, in 1717 (in 1113 to the Hegira Calendar). Of monofunctional structure, it has a classical Ottoman hamam plân and is made up of such parts or undressing room, warm room, hot room and the furnace. The hamam was enrolled as a cultural existence to be protected on 07 May 1976 by Erzurum General Directorate for Waqfs and restored by the mentioned institution in 2005-2006. Undressing room, warm room, hot room and the furnace of the hamam were restored in accordance with the original state and the hammam's restoration was carried out without the use of original material.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Gümrük Hamamı, Restorasyon

Keywords: Erzurum, Gümrük Hammam, Restoration

* Arş. Görevlisi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Erzurum, saharecinar@hotmail.com

I. Giriş

Tarih boyunca tüm kültürlerin vazgeçilmez unsuru olan suya¹, maddi ve manevi olarak her alanda ihtiyaç duyulmuştur. Araziye su sağlama, temizlik gibi birçok ihtiyacı karşılamak için tüm medeniyetlerin ana problemlerinden biri hep su olmuştur. İlkçağlardan beri suya ve

¹ Yılmaz Önge, "Vakıf Müessesinde Su ve Önemi", **Birinci Vakıf Haftası**, Ankara, 1983, s.23; Nuran Kara Pilehvarian, "Osmanlı Çeşme Mimarisi", **Türkler Ansiklopedisi**, C.12, Ankara, 2002, s.247; İsmail Orman, "Osmanlı Su Medeniyeti: Üsküdar'daki Su Tesisleri Bağlamında Bir Değerlendirme", **Üsküdar Sempozyumu**, C. 1, İstanbul, 2004, s.117; Şerife Tali, **İstanbul Suriçi Sebilleri**, Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2005, s.14.

su tesislerine büyük önem verilmiş, dolayısıyla tüm sanatlar içerisinde su mimarisinin ayrı bir yeri olmuştur. Bütün bu ihtiyaçları karşılamak için su kemerleri, açık ve kapalı sarnıçlar, şadırvanlar, sebiller, çeşmeler, hamamlar gibi pek çok su yapısı inşa edilmiştir².

Su mimarisi içerisinde özellikle hamamlar önemlidir. İnsanlık tarihi kadar eski olan hamam mimarisi Yunan, Roma, Bizans, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi mimarisi içerisinde oldukça dikkat çekmektedir³. Sonraki dönemlerde “Türk Hamamı” diye adlandırılan hamamlar, Osmanlı döneminde sistemli bir hale getirilmiştir⁴. Özellikle külliyeler içerisinde vazgeçilmez bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır⁵.

Mekân olarak soyunmalık, ılıkılık ve sıcaklık bölümlerinden meydana gelen hamamların, tesisat kısmını ise su deposu, külhan ve cehennemlik teşkil etmektedir. Hamamlarda en büyük hacimli mekân genellikle soyunmalıktır. Bu bölümde ısıtma sistemine ve sıcak su tesisatına yer verilmez.

Soyunmalık ve sıcaklık arasında bir geçiş bölümü olan ılıkılık, vücudun hem sıcağa hem de soğuğa alışmasına yardımcı olan kısımdır. Hamamların en önemli mekânı sıcaklıktır. İki bölümlü olarak yapılmıştır. İlk bölümde, köşelerde kapıları olmayan “halvet” adı verilen hücreler vardır. İkinci bölümde ise bu hücreler arasında kalan yıkanma nişleri, duvar kenarlarında devam eden mermer sekiler ve ortada göbekteşi bulunmaktadır. Hamamların diğer bölümlerini ise su deposu ve külhan meydana getirmektedir⁶.

Erzurum’da Osmanlı Dönemi’nde yapılmış 13 hamam bulunmaktadır. Buldukları mahallelerde topluma hizmet veren hamamlar geleneksel özellikleri ve işlevleri bakımından zamanla değişikliğe uğramışlardır. Bu hamamlar içerisinde Gümrük Hamamı, yapıldığı dönemde hizmet veren ve restorasyonu yapılan hamamlardan biridir.

II. Gümrük Hamamı;

Eminkuribu Mahallesinde yer alan Hamam, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş ve 1113 H.- 1717 M. yılında Hacı Derviş İbrahim tarafından yaptırılan Gümrük Camii’ne vakfedilmiştir⁷.

Hamam, VGM tarafından 07. 05. 1976 da korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir⁸.

² Hamza Gündoğdu, “Niksar’da Pek Bilinmeyen Bir Çeşme ve Üzerindeki Kabartmalar”, **Kaynaklar**, S.2, 1984, s.41; Yılmaz Önge, **Anadolu’da XII- XIII. Yüzyıl Türk Hamamları**, Ankara, 1995, s.9; Tülay Taşçıoğlu, **Türk Hamamı**, İstanbul, 1998, s.6–7; Hüseyin Yurttaş- Haldun Özkan, **Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları**, Erzurum, 2002, s.1.

³ Fikret Yegül, **Antik Çağda Hamamlar ve Yıkanma**, (Çev. Emel Erten), İstanbul, 2006, s.47; Sabih Erken, “Edirne Hamamları”, **Vakıflar Dergisi**, S.10, 2006, s.403.

⁴ Semavi Eyice, “Hamam” Mad., **İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, 1994, s. 541-542.

⁵ Birsan Erat, **Anadolu’da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Ankara, 1997, s.27.

⁶ Ali Saim Ülgen, “Hamam” Mad., **İslam Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul, 1965, s.678.

⁷ İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1960, s.282; Rahmi Hüseyin Ünal, “Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, **Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, S.6, Erzurum, 1974, s.130-136; Hamza Gündoğdu, “Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar”, **Şehri Mübarek Erzurum**, Ankara, 1989, s.188; Hüseyin Yurttaş, **Ağaların Hayratı**, Erzurum, 2008, s.22; Hüseyin Yurttaş- Haldun Özkan- Zerrin Köşklü- vd., **Yolların Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum**, Erzurum, 2008, s.189; Sahure Çınar, **Erzurum’da Hamam Mimarisi ve Hamam Kültürü**, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010, s. 57.

⁸ Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 68.

II.1. Hamamın Restorasyondan Önceki Durumu

Doğu- batı doğrultusunda uzanır. Soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden meydana gelen tek fonksiyonlu hamam, klâsik bir plâna sahiptir (Çizim-1, 3). Erzurum'daki Osmanlı Dönemi yapılarından biri olan tarihi hamam, zaman içerisinde geçirdiği restorasyonlarla günümüze kadar gelmeyi başarmıştır (Foto. 1).

Hamama kuzeydeki merdivenlerle inilen dar bir alandan girilmektedir. Soyunmalık kısmı, kare plânlı, tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin ortasında aydınlık feneri bulunmaktadır. Soyunmalığın ortasına da oval bir havuz yerleştirilmiştir. Ön kısmında havuzun biriken sularının atıldığı yarım yuvarlak formlu bir kurna bulunmaktadır. Mermer malzemeden yapılmış olan havuz ve kurnula şadırvan görüntüsü kazandırılmaya çalışılmıştır. Zemini taş döşenmiş olan soyunmalığın etrafında su kanalları bulunmaktadır. Bu bölümün etrafında yüksek tutulmuş soyunma sekileri vardır. Sekilerin üst kısmında pembe renkte dolaplara yer verilmiştir (Foto. 2). Soyunmalığın kuzeydoğusundan geçilen dikdörtgen plânlı, üzeri dıştan toprakla kapatılmış, içten ahşap sütunlarla taşınan düz tavanlı, ahşap örtüye sahip ikinci bir soyunmalık daha bulunmaktadır (Foto. 3). Soyunmalığın üzerini örten kubbenin sıvaları büyük ölçüde dökülmüştür. Hamamın genelinde yarıya kadar yeşil boya ile yarıdan sonrası ise beyaz badana ile boyanmıştır.

Ilıklığa, soyunmalığın kuzeybatısında bulunan bir kapıyla ulaşılır. Dikdörtgen plânlı ılıkliğin ortası kubbe, yanları çapraz tonozla örtülmüştür. Bu bölümün kuzeyinde tuvalete girmeden önce bir musluk ve önünde kare şekilli kuruna yer verilmiştir (Foto. 4). Kuzeyde kare plânlı, kubbeli kısım tuvalet olarak kullanılmaktadır. Tuvalet kubbede açılmış bir delikle havalandırılmaktadır. Bu bölüm uzun zaman kullanılmadığı için içerisine kubbedeki havalandırma penceresinden moloz dolmuş, sıvaları dökülmüş ve taşları yıpranmıştır.

Sıcaklığa, ılıkliğin doğu duvarının ortasındaki bir kapıyla girilmektedir. Sıcaklık, haçvari bir düzenleme gösterirken, girişteki tonoz ile bunun iki yanında yer alması gereken kubbeli halvet hücreleri kaldırılmış, böylece üç eyvanlı bir plân elde edilmiştir⁹. Sıcaklık bölümü tromplar üzerine oturan kubbeli bir mekândır. Bu kısım kubbede açılmış mazgal pencerelerle aydınlatılmıştır. Sıcaklık bölümünün köşelerinde yer alan halvet hücrelerinden doğu duvarındaki hücreler daha küçük, batıdaki hücreler ise daha büyük ve kubbelidir (Foto. 5). Göbektaşının bulunduğu orta mekân kubbeye, eyvanları ise tonozla örtülmüştür.

Sıcaklık bölümü ve halvet hücrelerinin üzerini örten kubbelerin arası, dıştan toprak dolguyla sıkıştırılmıştır. Sıcaklık ve halvet hücrelerinde taş kurnalar ve yıkanma sekileri bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bölümde kahverengi, yeşil ve beyaz boya kullanılmıştır.

Hamamın külhan kısmı, sıcaklık kısmının batı duvarı boyunca uzanmakta ve hemen yanında su deposu yer almaktadır. Taş haznesi bulunan su deposu bakımsız, sıvaları dökülmüş, içerisi çöp dolmuş ve suyun geçtiği borular ise paslanmış (Foto. 6).

Hamamın beden duvarlarında malzeme olarak yörede bulunması kolay olan moloz taş ve kesme taş, üst örtüde ise tuğla kullanılmıştır. Yapı, tamamen ihtiyaca yönelik inşa edildiği için herhangi bir yerinde bezeme yoktur.

II.2. Hamamın Restorasyonu

Hamam, son olarak 2005–2006 yılında Erzurum VGM tarafından restore edilmiştir. Belirtilen tarihte hamamın dış cepheleri, örtüsü ve iç düzenlemesi kapsamlı olarak elden geçirilmiştir (Foto. 7).

⁹ Ünal, a.g.m., s.136.

Hamamda en önemli onarımlar beden duvarların da gerçekleştirilmiştir. Yıkılan yerler, dış duvar örgülerinin derzleri yenilenmiştir. Hamamın üst örtüsünü kaplayan toprak dolgular temizlenmiş kubbelerin üzeri sıvanmış ve çinkoyle kaplanmıştır. Sonra da üzerleri oluklu kiremitle kapatılmıştır. Soyunmalık kısmını örten kubbenin üzerinde, dışa doğru piramit şeklinde aydınlık feneri metal çerçeveli olarak yapılmıştır. Sıcaklık kubbesi ise dışa yansıyan cam fanuslarla aydınlatılmıştır. Halvet hücrelerinin üst örtüsünü teşkil eden kubbelerde yer verilen aydınlatma fenerleri cam fanus yerleştirilerek orijinal görüntülerinden uzaklaştırılmıştır. Trompla örtülü mekânlarda aydınlatma dışa doğru yansıtılmış ve piramidal görüntü verilmiştir. Baca kısımları yeni malzeme ile tamamlanmış ve üst kısımlarında piramidal metal çerçeveli yapılmıştır (Foto. 8).

Hamamda restorasyonla temizlenip yenilenen diğer bir kısım ise soyunmalıktır. Soyunmalık kısmında duvar diplerindeki sekiler, sekilerin üst kısımlarında yer alan dolaplar tamamen yenilenmiş, sekiler mermerle kaplanmıştır. Üst örtüyü oluşturan kubbenin sıvaları da yenilenmiştir. Ayrıca duvarlardaki eski boyalar beyaz boya ile değiştirilmiş ve tromp geçişleri kesme taşla yenilenmiştir. Zemin temizlenerek eşit boyutta kesilmiş taşlarla döşenmiştir. İkinci soyunmalık kısmının içi temizlenmiş, ahşap malzeme tamamen boşaltılmıştır. Duvarlar beyaz badana ile sıvanmış, üst örtü tonozla kapatılmıştır. Zemini eşit boyutlardaki taşlarla kaplanmıştır (Foto. 9).

Ilıklık kısmında da birtakım değişiklikler yapılmıştır. Duvarlar yarı yüksekliğe kadar mermerle kaplanmış ve sıvalar yenilenerek beyaz badana ile boyanmıştır. Kemerler kesme taştan yapılmıştır. Bu bölümün kuzeyindeki musluk ve kurun kaldırılmış, yine kuzeyde bulunan tuvalet çıkış merdivenleri yenilenmiştir. Tuvaletin eski taşları kaldırılarak, yerine yeni taşlar yapılmış ve duvarların yarısına kadar mermerle kaplanmıştır. Tuvalet taşı yenilenmiş içeride lavabo yapılmıştır.

Restorasyon esnasında, Sıcaklık da yenilenmiştir. Duvarlar yarıya kadar mermerle kaplanmış, üst kısımlar sıvanmış ve beyaz boya ile boyanmıştır. Sıcaklık kısmında ve halvet hücrelerinde bulunan kurunlar mermerden yapılmıştır. Yıkınma sekileri de mermerle yenilenerek içeride uyum sağlanmıştır. Ortada yer alan göbektaşı da mermerle kaplanmıştır (Foto. 10).

Hamamın külhan bölümünde ve su deposunda da önemli değişiklikler yapılmıştır. Külhan kazanı yenilenmiş, su deposu temizlenerek içi sıvanmıştır. Hamamdaki tüm kapılar ahşap kapılarla değiştirilmiştir.

Günümüzde VGM mülkiyetinde olan hamam kullanılmamaktadır.

III. Sonuç

Restorasyon, tarihsel belge niteliğindeki kültür ürünlerinin gelecek kuşaklara aktarılabilmesi için yapılan müdahaleleri kapsayan bir uygulamadır. Amaç, yapının tarihsel kimliğini ve belge değerini korumaktır¹⁰. Son yıllarda yapılan restorasyonlarda orijinal malzemenin yerine kolay temin edilen ve ekonomik boyutu düşünülerek kullanılan malzemeler tercih edilmiştir.

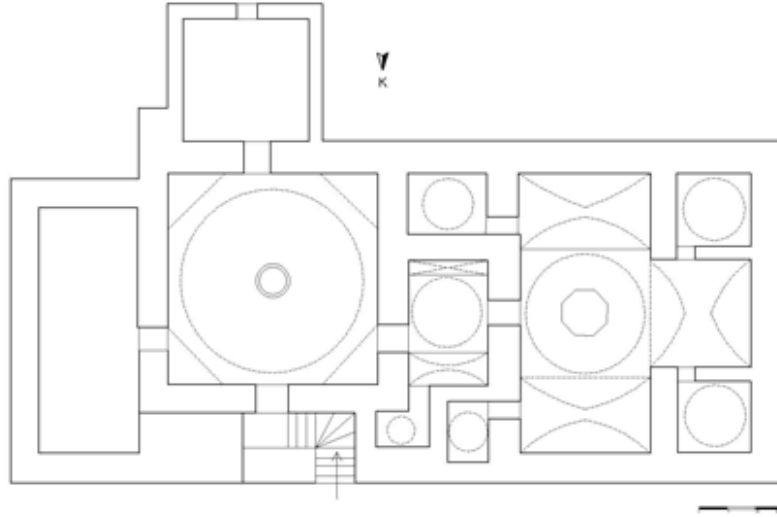
Yapı içerisinde yapılan düzenlemeler ile içerisi temizlenmiş, duvarlardaki renk çirkinliği boya ile kapatılmış, dökülen sıvalar yenilenmiştir. Birinci soyunmalık kısmındaki pembe renkli dolaplar, ikinci soyunmalık kısmında ise ahşap taşıyıcılar kaldırılarak tonozla örtülmüştür. Ilıklık kısmı temizlenmiş, buraya açılan tuvalet yenilenmiştir. Sıcaklık kısmında

¹⁰ Metin Sözen- Uğur Tanyeli, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 2007, s.202.

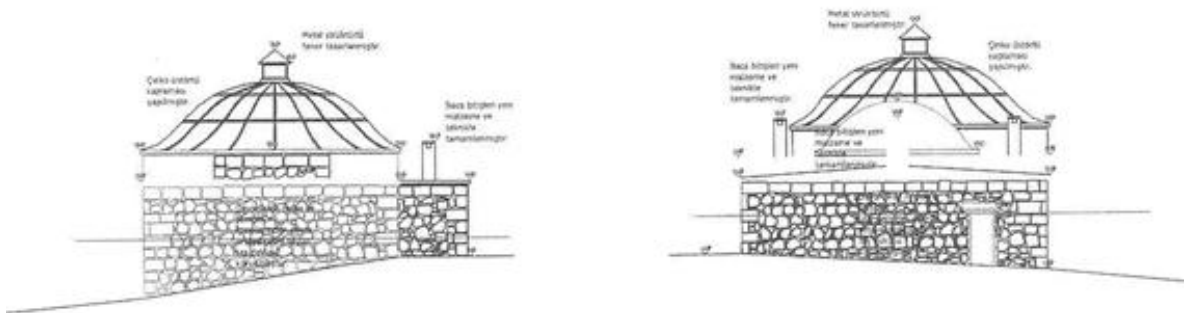
ve halvet hücrelerinde bulunan sekiler ve kurunlar mermer malzemeyle değiştirilmiştir. Sıcaklık kısmının ortasında bulunan göbekteşi da yenilenen bir diğer parçadır.

Hamamın içerisinde yapılan temizlik ve restorasyonun yanı sıra dış kısmı da temizlenerek elden geçirilmiştir. Duvarların sıvaları yapılmış, kubbeler onarılmıştır. Kubbelerin üst kısımlarında klâsik hamam mimari özelliği gösteren cam fanuslar yerleştirilerek yapının aydınlatması sağlanmıştır. Yapının külhan kısmı, özelliği korunarak yenilenmiştir. Sıvalar elden geçirilerek içerisi temizlenmiştir.

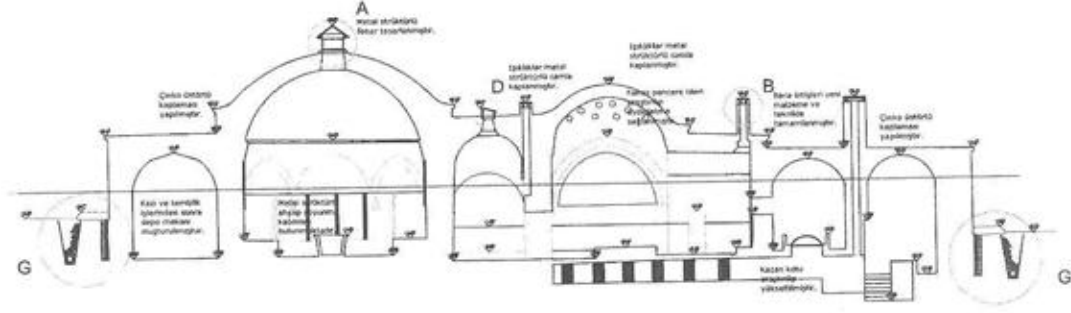
Gümrük Hamamı'nın restorasyondan önceki hali dikkate alınırsa uygulanan onarımların yapı üzerinde değişikliğe sebep olduğu görülmektedir. Yıkılmak üzere olan bir yapının yeniden ayağa kaldırılması son derece önemlidir. Ancak, böyle bir eser olan hamamın tarihi özelliğini kaybetmeden korunması da dikkat edilmesi gereken hususlardan biridir. Yapı, orijinal malzemenin yerine kolay bulunabilen ve ekonomik olan malzemeler ile restore edilmesine rağmen asıl işlevinden uzaklaşmamış ve tarihi özelliğini kaybetmemiştir.

Çizim 1: Gümrük Hamamı Plânı (S.Çınar'dan)

Çizim 2: Gümrük Hamamı (V.G.M'den)

Çizim 3: Gümrük Hamamı Kesiti (V.G.M'den)

Foto. 1: Hamamın Restorasyondan Önceki Genel Durumu (V.G.M'den)

Foto. 2: Soyunma Sekileri ve Dolaplar (V.G.M'den)

Foto. 3: İkinci Soyunmalık Kısmı
(V.G.M'den)

Foto. 4: Ilıklıktaki Musluk ve Kurun
(V.G.M'den)

Foto. 5: Halvet Hücreleri (V.G.M'den)

Foto. 6: Su Deposu (V.G.M'den)

Foto. 7: Hamamın Genel Görüntüsü

Foto. 8: Hamamın Üstten Görüntüsü

Foto. 9: İkinci Soyunmalık Kısmı

Foto. 10: Sıcaklık Kısmı

KAYNAKLAR

- ÇINAR, Sahure, Erzurum'da Hamam Mimarisi ve Hamam Kültürü, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010.
- ERAT, Birsen, Anadolu'da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Ankara, 1997.
- ERKEN, Sabih, "Edirne Hamamları", Vakıflar Dergisi, S.10, 2006.
- Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 68.
- EYİCE, Semavi, "Hamam" Mad., İstanbul Ansiklopedisi, C.3, İstanbul, 1994.
- GÜNDOĞDU, Hamza, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", Şehri Mübarek Erzurum, Ankara, 1989.
- GÜNDOĞDU, Hamza, "Niksar'da Pek Bilinmeyen Bir Çeşme ve Üzerindeki Kabartmalar", Kaynaklar, S.2, 1984.
- KONYALI, İbrahim Hakkı, Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi, İstanbul, 1960.
- ORMAN, İsmail, "Osmanlı Su Medeniyeti: Üsküdar'daki Su Tesisleri Bağlamında Bir Değerlendirme", Üsküdar Sempozyumu, C. 1, İstanbul, 2004.
- ÖNGE, Yılmaz, "Vakıf Müessesinde Su ve Önemi", Birinci Vakıf Haftası, Ankara, 1983.
- ÖNGE, Yılmaz, Anadolu'da XII- XIII. Yüzyıl Türk Hamamları, Ankara, 1995.
- PİLEHVARIAN, Nuran Kara, "Osmanlı Çeşme Mimarisi", Türkler Ansiklopedisi, C.12, Ankara, 2002.
- SÖZEN, Metin – Tanyeli, Uğur, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 2007.
- TALİ, Şerife, İstanbul Suriçi Sebilleri, Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2005.
- TAŞÇIOĞLU, Tülay, Türk Hamamı, İstanbul, 1998.
- ÜLGEN, Ali Saim, "Hamam" Mad., İslam Ansiklopedisi, C.2, İstanbul, 1965.
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, S.6, Erzurum, 1974.
- YEGÜL, Fikret, Antik Çağda Hamamlar ve Yıkanma, (Çev. Emel Erten), İstanbul, 2006.
- YURTTAŞ, Hüseyin – ÖZKAN, Haldun – KÖŞKLÜ, Zerrin - vd., Yolların Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum, Erzurum, 2008.
- YURTTAŞ, Hüseyin, ÖZKAN, Haldun, Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları, Erzurum, 2002.
- YURTTAŞ, Hüseyin, Ağaların Hayratı, Erzurum, 2008.